

СТРАТЕГІЇ ІНТЕГРАЦІЇ РІЧПОСПОЛИТСЬКИХ УРОДЖЕНЦІВ У СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XVIII СТ.: ВИПАДОК СВЯЩЕНИКА ПАВЛА ЛОБКА

Твердження про те, що в сучасній Україні майже немає серйозного напрямку *імперських студій*, здається достатньо тривіальним. Не те щоб дослідників не цікавила вітчизняна історія XVIII – початку XX ст., тобто часу, коли вона була тісно пов'язана з історією імперії. Однак головну увагу тут зосереджено радше на щільному вивченні «свого», і нерідко без серйозного врахування контексту. Звісно, про імперію також згадують. Проте, як-от у випадку історії Гетьманщини, Росія – це радше фон, а чи й монстр, що нищить, гнітить, нівелює, визискує та придушує (автономію, інтелектуальний потенціал, мову, культуру, Церкву тощо). Таке шаблонне представлення (хай би яким резонним/неслушним воно було) створює для дослідників чимало пасток, чи не найбільша з яких – нерозуміння

універсального характеру соціально-ідентифікаційних процесів, що стосувалися не виключно українних регіонів імперії, але також її загалу.

У наративах частини українських істориків Російська імперія постає як бездушна й жорстока сила, а всіх історичних персонажів, які не чинили їй опору, нагороджують епітетами на кшталт «зрадник», «малорос» або цо. Таке маркування «своїх» і «чужих» через акцентування їхньої лояльності до Росії має давнє коріння та звучання, що виходить далеко за межі суто наукового дискурсу. Одним із прикладів слугує драматична поема Лесі Українки «Бояриня», написана 1910 р. Серед головних героїв твору, дія якого розгортається в часи Руїни, – боярин Степан, український уродженець, який проживає в Москві, перебуваючи на царській службі. Хлопець, «поки ще батько / живі були, [...] в Києві, в науці, / при Академії здебільша пробував». В уста іншого героя, невченого козацького старшинського сина Івана, Леся Українка вкладає звинувачення Степана у зраді України: у важкі для Батьківщини часи той продовжував вірно служити Москві замість підняти зброю, «що батькові з старечих рук упала»¹.

На думку Михайла Драй-Хмари, стаття якого «Бояриня» слугувала післямовою до публікації драми у виданні творів Лесі Українки 1929 р., одним із двох мотивів твору був «мотив національної пасивності-зради»,

а в особі Степана можна вбачати того українського інтелегента кінця XIX та початку XX віку, що, втративши почуття

¹ Леся Українка. *Бояриня*. Київ 1991, с. 34–37.

національного й одірвавшись од маси, од народу, сам ішов у чуже оточення й переймав чужу культуру, зрікшись своєї рідної.²

Як бачимо, тут звернення до минулого, хай іще доімперського, стало засобом для зображення сучасних Лесі Українці проблем національного життя в Російській імперії. Вона дивиться на минуле крізь призму національного, а використання в «Боярині» історії – інструмент для зображення актуальних для часу її написання проблем національного руху в період, коли останній, політизуючись, переходив на якісно нову стадію розвитку.

Втім, однозначно відповісти на питання, яким чином саме населення Гетьманщини реагувало на імперську політику, сприймало суверенітет російських монархів, їхні заходи щодо уніфікації імперії, навряд чи вдасться. Я свідомий того, що в різний час, за різних обставин і, що головне, за різної інтенсивності та якості втручання нових соціальних реалій у персональне життя відмінно сприймався і факт проживання в імперії. Далі я коротко зупинюся лише на тому, як давали собі раду з «імперією» ті чи ті герої. І ці приклади показують, що за реакцією на нову політичну ситуацію у XVIII ст. людей далеко не завжди легко поділити умовно на «мазеп-героїв» і «прокоповичів-служак/зрадників».

Я зосереджуся на другій третині XVIII ст., тобто часі, який передував радикальним і кардинальним заходам імперської

² Я користувався передруком статті Драй-Хмари, що супроводжувала як передмова окреме видання драми: М. Драй-Хмара. Бояриня // Леся Українка. *Бояриня*. Київ 1991, с. 3–29, цит. уривки – с. 14, 16.

уніфікації останньої третини цього століття. Як видається, таке розширення хронологічних рамок дає змогу краще зрозуміти, чому згодом реакція на зміни була досить спокійною. Тут слід наголосити, що реформи Катерини II торкнулися не лише козацької старшини, а впроваджувалися на загальноімперському рівні. «Малоросійська» шляхта – це не єдина соціальна група, що постала перед викликом зміни ідентичності. Можливо, вона найгостріше відчула цей виклик і, вірогідно, найдовше опиралася, вимагаючи свого місця під сонцем. Проте нагадаю, що, наприклад, українська церковна еліта вже давно долучилася до творення й імперії, і державної синодальної Церкви. Ба більше, те, що донедавна вважалося за інтелектуальне визискування української Церкви, а в окремих колах і нині так трактується, самі духовні мужі в Києві вже на початку XVIII ст. сприймали як засіб для зміцнення своїх позицій та створення широкої мережі неформального впливу й підтримки. І ця мережа успішно діяла до кінця XVIII ст. або й довше³. При цьому допомогу «своїм» не завжди можна ототожнити з антиімперською стратегією. Навпаки, як показує приклад архієпископа Могильовського Варлаама (Шишацького), уродженця Гетьманщини й випускника Київської академії, проімперська позиція могла бути достатньо послідовною. Попри приписування істориками цьому владиці антиросійських настроїв та підтримки ним Наполеона, як видно з його спілкування з фран-

³ Про це детальніше див.: М. Яременко. *Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті*. Львів 2017, с. 71–80.

цузькими військовими влітку 1812 р., Варлаам не мав свідомої української автономістської орієнтації⁴.

Одна з причин, чому добре освічені уродженці Гетьманщини, обравши кар'єру чернечого служіння в лоні синодальної Церкви, робили її у «великоросійських» губерніях, доволі банальна – йдеться про відсутність кар'єрних перспектив у рідному краї (наприклад, лише три архиєрейські місця, що невідомо коли стануть вакантними). Попри цю мобільність, заповітною мрією таких «служак» імперії після років перебування у Великоросії, Сибіру чи ще далі було повернутися «на покой» до рідних пенатів та безбідно дожити віку при повному забезпеченні в котромусь із монастирів. А за час перебування на чужині можна було ще й допомогти землякам/родичам «вирішити свої справи». Як приклад назву постриженця Київського Братського монастиря 1750 р. Юстина (Негребецького), який служив наприкінці кар'єри ігуменом Преображенського Невельського монастиря Псковської єпархії,

а изъ онаго въ 775 году іюля отъ 25 дня указомъ Святѣйшаго Правительствующаго Синода за старость лѣтъ и что по слабости здоровья болѣе настоятельскаго послушанія отправлять не можетъ по желанію его, игумена Іустина, въ Кіево-Братскій мсръ на пребываніе уволенъ. И велѣно ему, игумену, въ разсужденіи понесенныхъ имъ въ разныхъ послушаніяхъ и напослѣдокъ въ настоятельскомъ званіи

⁴ Див. про це, зокрема: В. В. Ададуrow. Запорозький козак Твердовський проти Наполеона, с. 178; В. Ададуrow. *Война цивилизаций: Социокультурная история русского похода Наполеона*, т. 1: Религия – Язык. Киев 2017, с. 238–247.

трудова́ опрeдeляти кeлію и порцію съ отличіeмъ противъ прочeй братіи удовoлствіямъ.⁵

Однак не забуваймо, що інтеграція «володарів отчизни» – старшини – теж почалася ще до останньої третини XVIII ст. Їй відбувалася різними «природними» шляхами. Наприклад, від другої половини 1750-х рр. у Шляхетському кадетському корпусі навчалися представники козацьких родів Сулим, Горленків, Кулябок, Милорадовичів тощо⁶. Присутність дітей української еліти в цьому навчальному закладі для обраних, а потім, як наслідок навчання, офіцерська служба в регулярній армії проклала шлях до інтеграції у привілейовану соціальну групу імперії.

Інтегрованість вихідців з України до імперських владних кіл ставала для їхніх земляків не так прикладом «зрадницької» поведінки, як моделлю для наслідування та засобом підтримки в житті. З послуг цих вихідців користалася не лише місцева еліта, а й менш помітні особи, котрі представляли найнижчу старшинську ланку, як-от Ілля Турчиновський, священник Переяславського полку, і березанський сотник Василь Забіла. У 1740-х рр. вони вирішували давній конфлікт не в місцевих судах, а «смикаючи за ниточки» в Петербурзі.

⁵ *Києво-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія: Збірник документів / упоряд. О. Задорожна, Т. Кузик, З. Хижняк, М. Яременко. Київ 2005, с. 255 (№ 159).*

⁶ *Отдел рукописей Российской национальной библиотеки, ф. 550 [Основное собрание рукописей], д. 8449, л. 3 об.–51 об.; Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка. XVII–XVIII в. / за ред. А. М. Лазаревского. Киев 1890, с. 84 (№ 46).*

Ілля заручився протекцією у столиці завдяки синові, який тоді служив у графа Михаїла Воронцова й зумів випросити від синодальних членів – московського архієпископа Платона (Машиновського) та псковського архієпископа Симона (Тодорського) – листи до їхнього колеги, переяславського владика, про заступництво за батька. Василь же ще раніше, після навчання в Сілезії та Празі, вчителював у Петербурзі, у школі при архиєрейському домі, коли на єпископській кафедрі перебував його земляк. Зв'язками, що залишилися з того часу, він і скористався під час конфлікту з о. Турчиновським, домігшись через посередників підтримки своїх прагнень Румянцевим⁷. Ці двоє достатньо дрібних осіб, як бачимо, дуже навіть непогано навчилися мати зиск з імперії (зрозуміло, що поняття «імперія» тут звучить як певна абстракція; йдеться ж про конкретні речі: центр впливу, владні структури тощо).

Згаданий вище ігумен Юстин (Негребецький) походив не з Гетьманщини – він був «уроженець області Полскої»⁸. Саме про таких осіб – вихідців з-поза меж Російської імперії – і піде мова далі. Якщо детальніше, то про тих із них, хто залишав східні воєводства Речі Посполитої та долав державний і конфесійний кордон із наміром будь-що потрапити до Російської імперії. Таких «прибульців» манила Гетьманщина – і як остаточний пункт призначення, і як трамплін для подальшого переміщення ближче до імперських центрів. Мені не раз

⁷ Ілля Турчиновський. Автобіографія // *Українська література XVIII ст.* / вступ, упоряд. і прим. О. Мишанич. Київ 1983, с. 578–582.

⁸ *Києво-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.*, с. 255 (№ 159).

доводилося про це писати, вказуючи конкретні приклади. Тут, не перевантажуючи ними тексту, нагадаю тільки ті сфери й ніші, у яких діяли та які посідали прибульці.

Для сотень уродженців річпосполитських теренів першим пунктом призначення у Гетьманщині ставали тутешні «латинські школи»: колегіуми (навіть Харківський на Слобожанщині) та Могилянська академія. Освіта згодом слугувала своєрідним бонусом для подальшої кар'єри вже у російських церковних та світських установах. Географія походження таких імперських підданих доволі широка: вона включає і Галичину та Волинь, і Поділля та Київщину (звісно, серед них були й уродженці Великого князівства Литовського). Навчання в Академії та православних колегіумах підвищувало шанси на «працевлаштування» в Російській імперії, а не було виключно самоціллю.

Студії в «латинських школах» – лише один фрагмент у мало дослідженому явищі переміщень населення з Речі Посполитої в Гетьманщину. «Польські» уродженці (як їх іменували в тогочасній документації незалежно від етнічної належності) знаходили собі бажане місце в Російській імперії і в першій, і в другій половині XVIII ст. у різних сферах: як парафіяльні священники, ченці в монастирях, викладачі, єрархи і навіть успішно інтегрувалися до кола козацької старшини. Причому ще раз наголошу: навчання не були необхідною передумовою для вдалого переходу. І без навчання прибульці з Речі Посполитої: дрібна шляхта, духовенство, міщанство, простолюди – потрапляли до братій православних монастирів, брали участь у колонізації степової України, козакували на Січі, гайдамаку-

вали, поповнювали лави регулярного російського війська, козацької старшини та парафіяльного клиру⁹.

Головна ціль перетину кордону, схоже, полягала в пошуку «місця під сонцем» в імперії. Тут, вочевидь, слід пригадати, що й Гетьманщина, й імперія були достатньо молодими організаціями, які динамічно змінювалися, на противагу тій же Речі Посполитій. У часи таких змін було легше зарекомендувати себе та зробити кар'єру, тим паче за сприятливого соціального (непосполитого) походження. Не слід забувати й того, що кордони між Російською державою і Річчю Посполитою не стали глухою стіною та не відчужили люд різних регіонів: рух населення, «транскордонне» родичання, бізнес-контакти зберігалися й процвітали попри митні та конфесійні бар'єри. Сприяли переходам з однієї держави до іншої й успішні приклади земляків та їхня підтримка, що фіксується в документах. Можна припустити, що імперські терени не були позбавлені ореолу своєрідного «клондайку», який вабив можливостями вдалої кар'єри (як-от у Пилипа Орлика або ж низки єпископів «польської нації») чи хоч би спокійного життя десь на парафії.

Як відбувалося вживання у формально інше суспільство Гетьманщини (інше не означає «чуже») та як «імперія» ставала при цьому в пригоді, добре видно на конкретних прикладах, що дають змогу зауважити всі перипетії індивідуального

⁹ Див. про це детальніше: М. Яременко. «В Росії вічне жить»: про причини навчання у Києво-Могилянській академії річпосполитських уродженців у XVIII ст. // *Wschodni rocznik Humanistyczny* IX (2013) 73–88; його ж. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. Харків 2014 (розділи 1, 3–6).

досвіду. Однією з ілюстрацій такої інтеграції є кар'єра Павла Лобка. Він прибув у Київ із Заслава, де належав до міщанства, у 1730-х рр. Приблизно в той самий час у Гетьманщині / Російській державі опинилося й четверо його двоюрідних братів: двоє ввійшли у міщанське середовище; один зробив непогану чернечу кар'єру, долучившись до складу соборної братії Печерської лаври; ще один став вологодським єпископом¹⁰. Павло Лобко бажав жити в межах Російської імперії, але не покидати Києва (власне, тут і помер у 1768 р.). При цьому він підтримував постійні контакти з волинською ріднею та позиціонував себе ревним захисником імператорської честі й гідності.

Лобко, вочевидь, навчався в Київській академії, зати́м від 1738 р. перебував у митрополичій канцелярії, плануючи, як сам писав, використати цю службу для здобуття місця пароха (у донесенні 1742 р. він вказував, що просить висвячення єре́ем «и въ зачотъ жаловання за мою двогодную при канцелярії вшого преосвященства службу»¹¹). Перед від'їздом у Тверську єпархію на початку 1740 р. його кузен, на той час катедральний уставник Серапіон, просив владику сприяти Павлові в номінуванні, і преосвященний у присутності обох братів пообіцяв, що як тільки трапиться вакансія, то Лобко буде

¹⁰ Див. детальніше: М. Яременко. Із «польської нації» в імперське підданство: приклад братів Лятошевичів // *Соціум: Альманах соціальної історії* 13–14 (2017) 59–78.

¹¹ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДАІАК України), ф. 127 [Київська духовна консисторія], оп. 1020, спр. 361, арк. 24, 39.

першим у «промоції»¹². Служба при кафедрі збагатила Павла знаннями про чинні імперські правові норми й бюрократичні процедури, чим він не раз користався впродовж життя. Справа з номінуванням Лобка затягнулася на багато місяців, але завершилася успішно: 25 січня 1743 р. його було висвячено єреєм до Києво-Василівської подольської парафіяльної церкви¹³. Щоб досягнути бажаного, Павло мав перемогти низку супротивників: і ктиторів храму, і «спадкоємців» інших парохів. Ця боротьба тривала з більшою чи меншою інтенсивністю. Цікаво, що в її розпал, у 1742 р., Лобко поїхав до Москви¹⁴, де, найвірогідніше, зустрічався з двоюрідним братом, архимандритом Серапіоном (Лятошевичем), – мабуть, просячи допомоги. Принаймні згодом, коли той став архиєреєм, Павло використовував цей сімейний ресурс, якщо пахло смаленим. Так, наприклад, священник учинив 1757 р., коли почалося розслідування справи зі звинуваченнями його у згвалтуванні¹⁵. Раніше, у 1751 р., парох помандрував до кузена-єпископа в Переславль-Заліський без дозволу свого єпархіального владики (за словами о. Павла, цьому «крайне нуждніє домовіє потребиности причиною были»). За цю провину було вирішено позбавити Лобка його хрестової намісницької грамоти, що

¹² Там само, арк. 24.

¹³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 232 [Архів Київської духовної консисторії], спр. 230, арк. 15 зв.

¹⁴ ЦДАК України, ф. 59 [Київська губернська канцелярія], оп. 1, спр. 860, арк. 201, 216 зв.

¹⁵ Там само, ф. 127, оп. 1024, спр. 1027, арк. 15; спр. 3269а.

давала імунітет від протопопської влади та підпорядкування на пряму архиєреєві. Довідавшись про таку загрозу, священник знову залишив Київ і звернувся по допомогу до брата в Росії. Як результат, київський митрополит розпорядився:

[...] по прошенію за нимъ Лобкомъ преосвященнаго Серапіона, епископа переславскаго, оную его іерея Павла Лобка погрѣшность, самоволствомъ имъ учиненную, ему простить, по чому и крестовую намѣстничую граммату по прежнему ему, іерею Павлу Лобку, привратить и крестовимъ намѣстником по прежнему жъ быть архієреиско благоволимъ.¹⁶

Тут бачимо яскраву ілюстрацію конкретних вигод від інтеграції родичів-українців до імперських церковних структур.

Павло Лобко був надзвичайно конфліктною особою. Вже в перші роки священницького служіння на Подолі він здобув лиху славу. Позови проти єрея з найрізноманітнішими звинуваченнями, найчастіше – у рукоприкладстві й перелюбі, не те що не були рідкістю, а схоже, таки мали під собою реальні підстави. Принаймні, на противагу багатьом іншим судовим суперечкам того часу, до нас дійшли не лише голоси звинувачення, а й рішення на їхню користь духовної влади, себто колег Лобка. Про те, що о. Павло був неспокійним сусідом, постійно свідчили подоляни¹⁷.

Священик жорстоко бився¹⁸; вдавався до здирництва з парафіян¹⁹; недостойно повадився на весіллях, танцюючи з дівчата-

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 146, спр. 44, арк. 13.

¹⁷ Див., наприклад, характеристику «по мнѣнію своєму неспокоиному» (там само, оп. 144, спр. 30, арк. 6).

¹⁸ Див., наприклад: там само, спр. 147, арк. 2.

¹⁹ Наприклад: там само, оп. 147, спр. 104, арк. 1–1 зв.

ми²⁰; крав²¹, зокрема й церковне майно. Вже на початку 1740-х рр., ще до хіротонії, супротивники називали його «давнимъ блядуномъ»²². Звинувачення Павла Лобка в любові до жінок супроводжували все його життя в Києві²³. Пароха підозрювали також у «волшебстві» та використанні допомоги диявола²⁴. Мешкаючи в Києві на Подолі, священник упродовж життя сварився з міщанами, колегами-єреями, ченцями й черницями, козаками, студентами, місцевими і прибульцями. І от що цікаво: у численних звинуваченнях на адресу Лобка – «затійщика», забіяки, здирника, «блядуна», «волшебника» тощо – кияни жодного(!) разу не зачепили питання його волинського, «закордонного» походження, належності до «польської нації», якщо висловлюватися тогочасними бюрократичними термінами²⁵. Чому конкуренти не обіграли в судах цієї деталі? Очевидно, земляка з Речі Посполитої, із Заслава, вони не трактували «чужоземцем». Така відкритість, принаймні київського соціуму, до прибульців – зайвий бонус, що сприяв перетину імперського кордону.

Будучи освіченою особою з досвідом бюрократичної служби, о. Павло не лише власноруч писав більшість своїх текстів (скарг, донесень тощо), а й уміло їх компонував, застосовуючи риторичні прийоми. Ця обставина теж немало свідчить про нього, а заодно допомагає зрозуміти, як він будував кар'єру.

²⁰ Там само, оп. 144, спр. 12, арк. 10.

²¹ Там само, арк. 12 зв.

²² Там само, оп. 137, спр. 8, арк. 16.

²³ Наприклад: там само, оп. 144, спр. 12, арк. 12 зв.

²⁴ Там само, арк. 1–1 зв.

²⁵ Звісно, йдеться про десятки конфліктів, відомих мені.

Уже в перших конфліктах, поборюючи своїх супротивників, Лобко вдався до методів, вірність яким зберігав і потім. Суть їх була достатньо простою. Маючи за плечима досвід канцелярської служби та здобуте, найімовірніше, саме там політичне чуття, він намагався бити напевне. При цьому о. Павло не гребував і брудними прийомами. Звісно, можна поставити під сумнів супротивні репліки його опонентів, але типовість ситуацій і постійна повторюваність тих чи тих звинувачень на адресу Лобка дозволяють припустити, що йшлося не лише про типову риторику судових диспутів.

Головний аргумент священика супроти конкурентів під час офіційного вирішення справи (бо до його початку о. Павло нерідко не гребував просто кулаками) – звинувачення їх у провині, що мала небезпечний політичний підтекст. Зокрема, ще навесні 1743 р. єрей свідчив, що, конфліктуючи 25 квітня з подольським протопопом та нібито прохаючи його про поблажливість, він апелював до урочистого свята, котре припадало на той день, – річниці коронації імператриці Єлизавети Петрівни. Та, як запевняв Лобко, той не відразу піддався на це прохання навіть після згадки її «дражайшого» імені. Як бачимо, звинувачення мало виразне політичне звучання²⁶.

²⁶ Про перебіг конфлікту див.: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 138, спр. 37. Тут доречно нагадати, що такі дати, як коронації, іменини тощо імператорських осіб та членів династії належали до офіційно затверджених «табельних днів». Щорічне літургійне відзначення їх було обов'язковим, а парох, котрий ухилився би від згаданого обов'язку, мав підлягати покаранню. Навіть хвороба, щоби стати достатньою підставою для пропуску богослужіння, потребувала розслідування з боку спеціально

Цікаво, що головною причиною конфлікту між на той час ще начальником-протопопом і підлеглим-священиком стало дисциплінування останнім своїх колег у сфері дотримання імперських бюрократичних приписів, за яке Лобко взявся практично відразу після свого рукопокладення (тобто посідаючи в єрархії подольських парохів найнижчу сходинку). Події розвивалися так: 16 квітня 1743 р. подольський протопіп Стефан Лубенський отримав із катедри розпорядження владики Рафаїла (Заборовського) про нетитулування архиєреїв і нікого іншого «всемилостівейшими», «премилостівейшими» та «милостівейшими», яке базувалося ще на давнішому указі імператриці Анни Іоанівни. Протоєрей мав довести це розпорядження до відома підлеглих йому парохів. Тогочасна процедура поширення інформації на Подолі передбачала, що коли указ надходив із катедри до протопопа, то писар духовного правління його копіював. Цю копію розпорядження пускали межі священиками Нижнього Києва «по тракту». З одних попівських рук до інших вона йшла звичним шляхом, починаючи від Преображенської парафії. Умовне коло Подолом замикалося на храмі, в якому служив на той час потопіп, – Набережно-Миколаївському. Отримуючи розпорядження, парох чи дяк зазначав на «кооперти» про надходження документа і відсилення його далі (щоправда, конверт міг подертися і не вернутися назад у правління або ж розпорядження

створеної комісії – до того ж, бажано до, а не після табельної дати. Саме священики, до обов'язків яких належало доносити важливу політичну інформацію до парафіян, мали чудово знати календар відповідних державних урочистостей та відчувати, під страхом покарання, їхню значимість.

надсилали взагалі без нього). Єрей сам чи, як правило, за його розпорядженням дяк або й шкільний «молодик» копіювали текст, і документ передавали сусідам. Настоятель останнього храму мусив вернути пущену копію в духовне правління. Вся процедура передачі «по тракту» займала кілька днів²⁷.

Коли згаданий указ про нетитулування дійшов до Василівської парафії і втрапив до рук Лобка, той пригадав здобути в консисторії знання і вирішив «повчити» інших колег, у т. ч. й протопопа. За словами о. Павла, у документі він виявив «крайную неісправность и небрежение» о. Стефана, адже в титулі Анни Іоанівни (її ім'я там згадувалося) писар пропустив літери. Тож, як пояснював свої дії Лобко, «чего, Бже сохрани, впредь такой неісправности не происходило бъ, а послѣ по усмотренію чіему священникомъ за необявление не отвѣтствоватьъ», він на присланій від протопопа копії катедрального розпорядження власноручно зробив правки і передав її далі на ознайомлення священикам²⁸. При цьому о. Павло не тільки поправив граматичні «обмилки» (зокрема, замість «Анны Іановны» – «Анны Іоанновны»), а й дописав слово «копія» та ще повчання на нижньому полі про те, як слід оформляти подібні документи та що може бути винуватцеві за порушення процедури:

Въ присилаемыхъ указахъ такъ за силу высокомонаршихъ, яко подъ единимъ іменемъ пастирскимъ, чтобъ сумнител-

²⁷ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 138, спр. 37, арк. 1, 11, 31 зв., 33–34, 35–48, 53.

²⁸ Там само, арк. 1–1 зв.

ства священникамъ копіевать и помилокъ не было бы, а найпаче въ титулѣ високомонаршомъ какъ ннѣ упущена лѣтера (смотри, пне писарь), для вѣрности сводить съ подленними, надписавъ сверху «копія», якъ тепера надписано, подписиватся (да прилѣжно, смотря не на вѣтеръ, ибо впредь отвѣтствовать наготовся да і командиръ за несмотреніе) такимъ образомъ: «с подленнымъ указомъ сводилъ или свидѣлствовалъ», імя, прозваніе написатъ.²⁹

Неважко зрозуміти, що таке повчання «командира» Лубенського від підлеглого йому пароха скидалося на насміх над протопопом, і саме так сприйняло цю ситуацію духовенство Києво-Подолу. Однак Лобко, прибулець із Волині, заявив про себе як «промоутера» розпоряджень вищої влади і захисника імператорської честі, ба навіть постраждалого «за чест високомонаршую».

Поведінка київського єрея стає зрозумілішою, якщо врахувати, що в Росії XVIII ст. «служба монарху підносилася до рангу найважливішої світоглядної цінності»³⁰. Свою відданість імператриці о. Павло декларує найперше риторично, вживаючи шаблонні фрази та лексику. Легко здогадатися, що джерелом її засвоєння стало передовсім словництво указів і розпоряджень, з якими священик достатньо ознайомився свого часу в консисторії. Проте декларації про захист «честі» володаря могли, схоже, мати за основу місцеві правові норми. Саме Литовський статут починався з розділу про «персону

²⁹ Там само, арк. 12–12 зв.

³⁰ Е. Марасинова. «Закон» и «гражданин» в России второй половины XVIII века: Очерк истории общественного сознания. Москва 2017, с. 336.

господарську» та містив артикул про образу її «маєстату». У ньому за таке кривдникові загрожувала втрата честі, життя і майна. Третя глава «Прав, за якими судиться малоросійський народ» (1743), що акумулювали юридичні норми Гетьманщини, вже містила в заголовку слово «честь» – «О высочайшей чести и власти монаршеской» – та ґрунтувалася якраз голов-но на Литовському статуті. Звісно, про пропуск окремих літер в імені монарха там не йшлося, проте артикул 13 цього розділу передбачав спалення фальшувальників царських грамот, привілеїв, указів та печаток³¹. Тож Лобко цікаво словесно «оформив» своє вірнопідданство: демонструючи його, він уживав радше не так нову імперську мову, як мову річпосполитського права, адаптованого та практикованого в Гетьманщині³². Зате

³¹ *Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / упоряд., автор нарису К. Вислобоков. Київ 1997, с. 43, 56–57.*

³² Поняття «імператорської честі», звісно, існувало, і його окреслення саме таким чи схожим словосполученням у тогочасному імперському словниці трапляється. 28 квітня 1722 р. в сенатському указі згадано про «некотораго человека», який у Пензі привселюдно казав «многия злыя слова, касающияся до превысокой чести его императорского пресветлаго величества» (*Полное собрание законовъ Россійской имперіи, съ 1649 года* (далі – ПСЗ), т. VI (1720–1722). Санкть-Петербургъ 1830, с. 666 (№ 3984)). 31 липня 1734 р. імператриця розпорядилася, аби «малороссіянь» за непристойні слова, «касающихся къ нашей императорской чести», сказані «спроста», не карали (ПСЗ, т. IX (1733–1736). Санкть-Петербургъ 1830, с. 388 (№ 6611)). Проте сам термін «честь» (такий важливий для політичної культури Гетьманщини) вживався, здається, непослідовно. Наприклад, у спеціальному іменному указі від 30 січня 1727 р. про покарання тих, хто говорить «непристойними» і «противними» словами супроти монархів, про «честь» зовсім не згадано. Тут

«сюжет» – увагу до імператорського титулу – священик обрав недаремно: працюючи в консисторії, він мав би знати цілу

порушники – це «злодеи», «непростояныя и противныя слова» яких спрямовано проти імператорських «персон» (ПСЗ, т. VII (1723–1727). Санкть-Петербургъ 1830, с. 731 (№ 5004)). Про порушення «високомонаршої честі» згадується у приписах, що стосуються «государевого слова і діла» (зокрема замаху на імператорську особу чи бунту). Однак в інших указах про те саме термін «честь» може й не фігурувати (пор., наприклад: ПСЗ, т. V (1713–1719). Санкть-Петербургъ 1830, с. 76 (№ 2756) та с. 138 (№ 2877); с. 531–532 (№ 343)). Вірогідно, більш уживаним було місткіше поняття «імператорське достоїнство». Зокрема, у власноручних чернеткових записах Катерини II 1787 р. про переваги імператорської величності терміна «честь» монарха взагалі немає. Переваги тут поділено на три групи: ті, що впливають з імператорського достоїнства; із самодержавної імператорської влади; «принадлежащия доходамъ императорскаго величества». А особа, «владеющая императорскаго величества, есть едина, не имеющая себя подобной во Всероссийской империи в достоинстве, чину, власти, могуществе, действие во всякое время и место». Єдина згадка про «честь» фігурує в парі з терміном «честі»: «честі» (власне, почесні), посади, вигоди, достоїнства, нагороди тощо жалує підданам самодержавна влада, а ті, своєю чергою, тягнуть «отличие, честь и преимущества» (Е. Марасинова. «Закон» и «гражданин» в России, с. 418–422). Цікаво, що академічний словник кін. XVIII ст. під гаслом «Честь», наводячи визначення чималої кількості похідних однокореневих слів та прикладів їх уживання, про монарха згадує лише двічі. Вперше – у прикладі до тлумачення «честі» як «чину, достоїнства», цитуючи Псалтир («Честь царева судъ любить»). Вдруге – прикладаючи до імператорського імені окреслення «благочестивейший» – «одно из титуловъ церковныхъ приписуемыхъ всероссійскимъ самодержцамъ» (Словарь Академіи російской, ч. VI (от Т. до конца). Санкть-Петербургъ 1794, стп. 725, 729). Як бачимо, жодна з дефініцій не має стосунку до того сенсу, якого надавав «імператорській честі» Лобко.

низку загальнодержавних розпоряджень, що регулювали його написання, та наслідки від допущених при цьому порушень³³.

Пояснюючи у травні 1743 р., навіщо він побив маляра Карпа Базильчевського, який сварився з колегами (тоді, зрештою, спеціальна комісія визнала Лобка винним, а він, щоб уникнути судового рішення, пішов на мирову та компенсував збитки), о. Павло запевняв, що лише втрутився в бійку біля свого двору, коли хтось із натовпу буцімто закричав: «Берѣте де сего – онъ есть измѣнникъ». Священик, за його словами, почувши про «зраду» та злякавшись відповідальності, відштовхнув усіх від своїх воріт³⁴. Очевидно, «ніякоюсь ізмена» тут подавалася як потенційно політичний злочин, а о. Павло не лише виставляв себе добропорядним вірнопідданим, а й додатково зображав свого опонента в непривабливому світлі.

Продовжуючи вести конфлікт із сином свого колишнього конкурента, протопопа Стефана, – подольським протоєреєм Романом Лубенським, Лобко, як зазвичай, «бив» боляче. У жовтні 1749 р. о. Павло звинуватив його у привласненні імператорської честі (про себе пише «наше», а не «моє»). При цьому власноручну чолобитну на свого вже колишнього безпосереднього керівника о. Павло подав хоч і в консисторію, але на ім'я Єлизавети Петрівни, тож зрештою вона втрапила до губернської канцелярії. Василівський єрей доносив, що о. Роман

вѣдая себе быть, яко ему и должно, раба и подданнаго маловажная команда, отъ единой своей гордости къ уничто-

³³ Див., наприклад, перелік таких указів уже імперської доби: ПСЗ, т. XLII, ч. 2: *Указатель алфавитный*. Санкт-Петербург 1830, с. 768.

³⁴ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 138, спр. 51, арк. 2–3.

женію чести Вашего імператорскаго величества сіє титло «наше» въ писаніяхъ своїхъ похищаєть напрасно (чего я ему съ імѣющихся у мене его писемъ довесть імѣю).³⁵

Тож «по вѣрноприсяжной [...] должности, честь вашего імператорскаго величества защищая», Лобко «донесть долженъ», адже «отъ всего свѣта сія титла писатися тѣмъ умножителнимъ числомъ “мы: наше:” прилычна» лише імператорській особі, а всі вірнопіддані раби «оной титлы “мы”, или “наше”, а паче ныжной команды ни подѣ какимъ видомъ притягать себѣ и оною писатся не должны, кромѣ імѣющихъ на то указъ и позволеніе»³⁶.

Отже, щоб підкреслити важливість справ, котрі стосувалися його персони, і надати значимості своїм «праведним» гніву й образам (наголос на моральних збитках, завданих конкурентами, – риторичний прийом Лобкових звинувачень/виправдань), о. Павло вдавався до писання чолобитних на імператорське ім'я. Зазвичай процедура залагодження конфліктів усередині духовного стану передбачала звернення до вищої влади – протопопа і духовного правління чи, у разі посідання хрестового намісництва, – до преосвященного й консисторії. Проте священик волів, подаючи скарги владиці чи до консисторії, писати їх на самодержавне ім'я на спеціальному штемпельному папері. Зрозуміло, це на позір підвищувало вагу справи. Наприклад, у січні 1749 р. о. Павло подав київському митрополитові чолобитну на ім'я імператриці Єлизавети Петрівни. У ній він звинуватив свого колегу, єрея Свято-Введенської

³⁵ Там само, оп. 1020, спр. 1379, арк. 1 зв.

³⁶ Там само, арк. 1–1 зв.

церкви Іоана Камінського, у «недоброхотстві» та розоренні його «слави». Це позбавлення честі оприявнилося в обмовленні Лобка перед ще одним киево-подольським священиком, якому о. Іоан повідомив, що василівський піп має собі за «помощниковъ діаволовъ»³⁷.

Скарги на найвище ім'я до духовної консисторії Лобко подавав неодноразово, причому священик міг чинити такі випадки вже після того, як його звинувачували в якомусь порушенні, – такий собі спосіб із відповідача перетворитися на обвинувачувача. І навіть якщо Лобко робив такі контрвипади з порушенням процедур (бо зусилля з примушування колег дотримуватися бюрократичних порядків зовсім не означали, що на практиці парох був зразковим законослухняним підданим), він вважав, що, попри це, його донесення «хочай би за єдино токмо высочайшее імя должно было прийняти», а як ні – то він скаржитиметься в Петербург³⁸. Схоже, що о. Павло, чудово розуміючи, чия влада вища, не гребував турбувати своїми клопотаннями й Київську губернську канцелярію: принаймні на деяких його чолобитних є нотатки тамтешнього секретаря. Зі свого боку, вища київська духовна влада, вирішуючи справи Лобка, брала до уваги те, що він може скаржитися до цього вищого органу³⁹.

Насправді, апелюючи до найвищих інстанцій, Лобко порушував процедуру розгляду: вже від правління Петра I було за-

³⁷ ЦДАІАК України, ф. 127, оп. 144, спр. 12, арк. 1–1 зв.

³⁸ Див., наприклад, у 1757 р.: там само, оп. 1020, спр. 2990, арк. 4, 6–6 зв., 8–8 зв.

³⁹ Наприклад: там само, арк. 7 зв.–8 зв.

боронено оминати черговість судових інстанцій, хіба що через тривалу затримку розгляду чи зі скаргою на рішення. У 1722 р. навіть з'явилося розпорядження, що передбачало жорстоке публічне покарання та заслання на каторжні роботи за порушення єрархії проходження судових інстанцій⁴⁰.

Наприкінці 1750-х рр. позиції мого «героя» добряче похитнулися. На той час змінився київський архиєрей (попередній, схоже, заплющував очі на вибрики підлеглого): Тимофій (Щербацький), крєвно пов'язаний із річпосполитськими теренами (його батьки переселилися в Гетьманщину з-під Білої Церкви), залишив Софійський престол. Цей владика був відомий покровительством «своїм». Навіть після переведення до Москви в 1757 р. через масштабний конфлікт із підлеглими він не забував дбати про родичів, зокрема клопочучись забезпеченням парафіями тих із них, хто вийшов із Речі Посполитої. Наступником владики Тимофія став Арсеній (Могилянський), уродженець Полтавського полку, який від 1735 р. перебував на різних послушаннях у Твері, Москві, Санкт-Петербурзі й до прибуття в Київ служив у сані архиєпископа Переславля-Заліського.

Черговий сексуальний скандал та серйозні звинувачення на адресу Лобка у зловживаннях фінансового характеру взяли вивчати без попуску. На час тривалого розслідування парохів навіть заборонили священнослужіння. Отець Павло вирішив і цього разу викрутитися, знову заявивши про себе

⁴⁰ Ф. М. Дмитрієвъ. *Исторія судебныхъ инстанцій и гражданскаго апелляціоннаго судопроизводства отъ Судебника до Учрежденія о губерніяхъ*. Москва 1859, с. 522.

як вірнопідданого імперії: восени 1760 р. він сам попросився капеланом до російської армії, яка відправлялася в Пруссію. У клопотанні єрей вказав на мотивацію свого вірнопідданчого вчинку як «єдино по ревности къ службѣ ея імператорскаго величества інтересь»⁴¹. Це для Лобка, звісно, було виключно засобом, таким собі риторичним аргументом із політичним звучанням у ситуації, коли він був фігурантом незавершеної справи за серйозними звинуваченнями. Втім, сам парох стверджував, що перешкод «я за собою не чувствую в таковой силѣ, чтобъ оныя могли быть службѣ моеї інтереса ея імператорскаго величества воспященіємъ». І хоча деякі «недоброхоти» й ведуть проти нього процеси, «точію и такові дѣла къ службѣ інтереса государственнаго не могутъ быть приостановленіємъ, ибо партикулярное дѣло не превосходитъ інтереса ея імператорскаго величества»⁴² (пригадаймо, що ці слова не є витвором вправного пера канцеляриста, – їх власноруч написав Павло Лобко). Зрештою, щоб потрапити до армійського духовенства, Лобко ще перед клопотанням до консисторії, якій тоді напряму підпорядковувався, погодив своє влаштування з керівником капеланів – армійським протопопом Іоаном Богаєвським⁴³.

Після бюрократичних перипетій Лобка таки відрядили 2 квітня в похід, а коли він прибув до армії, 13 липня 1761 р. призначили священиком першого гренадерського полку. В армії о. Павло пробув недовго – дев'ять чи десять місяців. Подальші кроки єрея показують, чого він очікував від своєї вір-

⁴¹ ЦДАІАК України, ф. 127, оп. 1024, спр. 1176, арк. 2.

⁴² Там само, арк. 11.

⁴³ Там само, арк. 12.

нопідданської позиції. Уже в серпні 1762 р. о. Павло звернувся до київського митрополита з проханням віддати «за верность къ отечеству російському моеї служби» (нема сумніву, що тут під «російськимъ отечествомъ» мається на увазі ніщо інше, як власне імперія⁴⁴). Якщо ж владика не зможе цього вчинити, то священник просив видати паспорт із консисторії на проїзд до Синоду, де він мав намір шукати відплату за службу⁴⁵. Лобко був невдоволеним прибутками власної парафії, тож прагнув іншого, достойнішого місця. Так він і аргументував суть свого розуміння віддаки та потребу звернутися особисто до Синоду. При цьому парох доволі непоштиво відповів на запит митрополичої катедри щодо мети планованої ним поїздки: «А іншихъ надобностей по моїмъ обращеніямъ Дховной консисторії знать не потребно»⁴⁶. Згодом священник деталізував свої наміри: хотів, мовляв, вирішити в Синоді конфлікт

⁴⁴ Показово, що в наказі Катерини II Уложенній комісії 1767 р. згадано про поділ «людей» на три «роди» і «звання», котрі різняться обов'язками і якостями: дворянство, середній рід та землероби. Вірність і любов до «отечества» та государя – це одна з характеристик, притаманних саме дворянам, що різнить їх від інших груп (Г. Бабкова. Личные преступления в проекте Уголовного уложения Екатерины II: К вопросу о становлении юридической терминологии в России второй половины XVIII века // «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода, т. 1. Москва 2012, с. 185). Проте слововжиток Лобка навряд чи натякав на його рівний дворянському статус. Радше, претендуючи, як і все духовенство в Гетьманщині, на шляхетське достоїнство, о. Павло без проблем застосовує щодо себе риторичні штампи, призначені для привілейованих соціальних груп.

⁴⁵ ЦДАК України, ф. 127, оп. 157, спр. 77, арк. 1, 7.

⁴⁶ Там само, арк. 6.

із колишнім керівником, армійським протопопом Іоаном Богаєвським⁴⁷, та клопотатися про видачу грошей за час служби у війську, який чомусь окреслював у півтора року⁴⁸.

Київська консисторія відмовила о. Павлу як у наданні кращої парафії, так і в дозволі їхати до Синоду. Члени її «присутствія» звернули увагу на короткий термін перебування прохача в армії та наголосили, що всі свої справи (з Богаєвським і щодо виплати порційних коштів за час перебування на службі, який аж ніяк не складав півтора року) слід було вирішувати ще в армії, до приїзду додому. Консистористів також не переконали аргументи пароха про вбогість його парафії. Митрополит схвалив рішення консисторії⁴⁹. Втім, після пояснення суті конфлікту з Богаєвським та надання виписки про нього з армійської полкової канцелярії, вища влада у квітні 1763 р. таки санкціонувала поїздку Лобка до Москви, щоби подати скаргу до Синоду на протопопа⁵⁰ (на той час цей орган управління Православною Церквою в Російській імперії перебував тимчасово там, разом із двором).

⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 157, спр. 77, арк. 2, 3.

⁴⁸ Там само, арк. 8. Попри завірення двох армійських атестатів, підписаних князем Васи́лем Долгоруковим та генерал-майором Олексієм Масловим, про чесну й гідну службу Лобка (див. там само, арк. 2–3), він уже через місяць перебування в полку посварився з Богаєвським – нібито через те, що, як твердив сам о. Павло, той прихистив/переманив Лобкових робітників-наймитів. У результаті, як засвідчував полковник, Богаєвський наказав фізично розправитися зі священником (там само, арк. 16–16 зв.).

⁴⁹ Там само, арк. 9–12 зв.

⁵⁰ Там само, арк. 24–31.

Чи поїхав Лобко в Москву, невідомо. Проте, за своєю звичкою, у червні 1763 р. він написав на ім'я Катерини II чолобитну, котру, як там зазначалося, належало подати до «скипетродержавних» рук (можливо, її було подано до Київської губернської канцелярії). У тексті київський парох, «вѣрно подданій рабъ вашего імператорскаго величества», повідомив виключно про свою службу в Пруссії та хворобу ніг (Лобко страждав на подагру) й «недостаточество» після повернення з армії, просячи надати йому таку пожиттєву платню з губернської канцелярії, яку отримували полкові священники⁵¹.

Немає сумніву, що наголоси на вірнопідданстві – попри те, що їх часто висловлено офіційно затвердженими бюрократичними лексичними формулами (як-от «вірнопідданий раб») – о. Павло Лобко робив не без наміру отримати від цього конкретні вигоди. Так чинив не лише він, і не тільки люди його соціального стану. Подібні стратегії практикувалися в козацькому середовищі – мабуть, активніше після поразки виступу Івана Мазепи. Наприклад, новгород-сіверський сотник Федір Лісовський позиціонував себе як захисника царської честі, наголошував на власній відданості монарху й очікував за це користі для себе⁵².

Вже у другій третині XVIII ст. частина мешканців Гетьманщини – і, що важливо, не лише місцевих уродженців, а й прибульців із річпосполитських українських теренів – не сприймала

⁵¹ Там само, оп. 1076, спр. 112, арк. 1–1 зв.

⁵² В. Горобець. *Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722*. Київ 2016, с. 49, 203, 278 та ін.

лояльність до імперії як щось незвичне. Навпаки, вони всіляко декларували її, сподіваючись на різні бонуси взамін. Отож, коли ведемо мову про формування імперських ідентичностей, не варто зосереджувати увагу аж на кінці XVIII ст., бо, як видається, цей процес був довшим і складнішим. Можливо, саме тому прискорення імперських реформ, яке припало на кінець століття, не було сприйняте переважною більшістю населення імперської периферії (йдеться, звісно, не про простолюди) відверто вороже та не похитнуло лояльності цього населення. Не забуваймо, що тоді декларування вірності престолу не потребувало відмови від етнічної культури або що і, як бачимо з конкретних прикладів, виступало радше стратегією соціальної поведінки. Йдеться найперше не про конкретні дії, а про поступове засвоєння словництва лояльності та звернення до нової імперської лексики й риторики у власних корисливих цілях. При цьому декларування вірності престолу ставало зручною зброєю для поборювання конкурентів та вивищення себе над ними. І тут мав перевагу той, хто був спритнішим в опануванні нового словництва та орієнтувався в тогочасному законодавстві. Проте не слід переоцінювати роль риторичних прийомів. Не менше, а мабуть, і більше в кар'єрі Лобка важили цілком прагматичні речі, і серед основних – підтримка кузена-єпископа. Втім, і цей покровитель – також іще один своєрідний імперський «бонус» та заохочення до формування лояльної політичної ідентичності.

Максим Яременко

Chapter 1

Strategies of Integration of Natives of the Polish-Lithuanian Commonwealth into the Social Space of the Russian Empire: The Case of Father Pavlo Lobko (by *Maksym Yaremenko*)

The last decades of the 18th century in the history of Hetmanate were marked by radical imperial unifications. However, the Russian Empire became the reality for the political and social life of Ukrainians, both natives of the Cossack autonomous entities in the Russian Empire and of the Polish-Lithuanian Commonwealth, much earlier. The Hetmanate, and more broadly the whole Russian Empire, attracted people of the “Polish nation” through the opportunity of making a career. Among them one can easily find personalities who frequently and openly demonstrated their loyalty to the Russian monarchs. By focusing on the case of Pavlo Lobko, a native of Volhynia in the Polish-Lithuanian Commonwealth who became a parish priest in Kyiv, this chapter examines how “small” people learned to benefit from the Russian Empire already in the mid-18th century. Having had experience of service in the Kyiv Metropolitanate Chancery, Lobko knew the imperial laws well. He was a person frequently in conflict and a number of judicial cases in which he was involved survived. In his written justifications and accusations addressed to his Kyivan opponents, he deploys new imperial wording and gives to his charges explicit political dimensions. His loyalty to the emperor was primarily rhetorical however and in exchange he expected quite specific benefits. His imperial parlance was not refined, and it had many

similarities with the language of the Commonwealth law adopted in the Hetmanate. Lobko's case demonstrates that already in the mid-18th century a part of the Hetmanate's population did not not perceive loyalty to the Empire as something extraordinary. On the contrary, they appeared it in multiple ways in search of various advantages. When one examines the making of imperial identities one should not focus exclusively on the late 18th century, because in Ukraine's case this process started earlier and was more complicated than it was assumed before.